

Tremtinių, politinių kalinių dainavimas: liminalumo aspektas

<https://doi.org/10.51554/TD.21.61.02>

MODESTA LIUGAITĖ - ČERNIAUSKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Prieškario ir pokario lietuvių trėmimų, politinių įkalinimų laikotarpio dainoms tirti straipsnyje pasitelkiama liminalumo koncepcija. Tremties situacijos liminalumą galima suvokti kaip tarpinį reiškinių, buvimą ant ribos, kaip „sutrikusios“ gyvenimo tėkmės fazę. Tarpdisciplininio tyrimo objektas – ir tremtinių, politinių kalinių dainos, ir pats dainavimas tremties ar kalėjimo sąlygomis. Kreipiant žvilgsnį į šio dainavimo savitumą, straipsnyje plačiau pristatoma Victorio Turnerio liminalumo samprata ir su ja susijusi *communitas* sąvoka. Remiantis analogija, teigiama, kad tai, kas buvo sugriauta ištrėmimo prakeiksmu, „rituališkai“ turėjo būti atkurta daina. Pagaliau pažvelgiama į tremtinių, politinių kalinių dainas, iškeliant kai kurias motyvus: aukojimosi, širdies pažadėjimo Lietuvai, tremties kaip kelionės ir kt. Dainavimą tremtyje galima vadinti rituališku, nukreipiančiu žmogiškas emocijas į nustatytus išraiškos kanalus.

RAKTAŽODŽIAI: tremtinių ir politinių kalinių dainavimas, Antrojo pasaulinio karo ir pokario dainos, Victoras Turneris, liminalumas, *communitas*.

Prasidėjusi Sąjūdžio ir pirmaisiais Nepriklausomybės metais, nusirito galinga memuarinių, istorinių, publicistinių leidinių, tekstų apie trėmimus, politinius įkalinimus banga. Išleisti *Lietuvių liaudies dainyno sąvado Antrojo pasaulinio karo ir pokario dainų*¹ ir *Partizanų dainų*² tomai. Atminimo įamžinimo laikotarpiu svarbiausia buvo surinkti, užfiksuoti visą prieinamą medžiagą. Tas pastangas pastaruoju metu keičia visai kitokio pobūdžio veiklos formos – užtenka prisiminti projektą „Misija Sibiras“. Anuomet atliktas monumentalus darbas yra plati dirva tolesniems tyrinėjimams³.

1 *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XIX: *Karinės-istorinės dainos*, kn. 5: *Antrojo pasaulinio karo ir pokario dainos*, parengė Kostas Aleksynas, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005 (toliau – LLD XIX).

2 *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XXI: *Karinės-istorinės dainos*, kn. 6: *Partizanų dainos*, parengė Kostas Aleksynas, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.

3 Kaip vienas iš naujausių stambių tyrinėjimų minėtinas dvitomis leidinys, skirtas sovietmečio tremtinių ir politinių kalinių muzikavimo tematikai: *Lietuvių ir latvių muzikinis-kultūrinis*

Dabar, regis, būtų galima iš šalies pažvelgti į kruopščiai surinktą ir paskelbtą medžiagą. Šiuose tekstuose nugulusi kolektyvinė tremties patirtis kam nors gali atrodyti lyg atsakymas „visiems laikams“, nustelbiantis klausinėjimą tų, kuriems tremtis pažįstama tik iš pasakojimų. Visgi tremties palikimas, ypač nagrinėjant jį ne tik kaip tekstą, bet ir kaip kūrybiškumo proveržį, bendruomeninės ir asmeninės laikysenos išdavą, regisi kaip mums užduotas klausimas. Iš tikrųjų stebina, kad

per šį sunkių išbandymų, praradimų, fizinių ir dvasinių kančių laikotarpį radosi tiek visuomeninį skambesį turinčių dainų, kiek jų, galima drąsiai teigti, nebūta jokių kitu tautos istorijos tarpsniu (Aleksynas 2005: 7).

Tremtis yra išvietinimas, perkėlimas erdvėje ir kartu lūžis laike. Beveik mėnesį gyvuliniais ir prekiniais vagonais į Rytus vežamiems žmonėms širdis kaustė nežinios siaubas: „Atrodė, kad ten, kur veža, nėra nei dangaus, nei žemės, tik kažkokia baisi tuštuma“ (Juozulytė 1997: 221). Į stalininio režimo girtas pakliuvę žmonės neteko bet kokio egzistencinio apibrėžtumo, atskaitos taškų. „Sutrikusios“ gyvenimo tėkmės metą, matyt, bus lydėjusi ir savotiška „tarpinė“ dvasios būseną. Štai kodėl aptariant dainavimą tremtyje pasitelkiama liminalumo kategorija. *Liminalumo* sąvoka, iš pradžių turėjusi gana siaurą taikymo sritį antropologijoje, dabar tampa vis plačiau vartojama menotyrininkų, literatūrologų, politologų darbuose⁴.

Tremties ir dainavimo tremtyje, ženklinančio tarpinę būseną – liminalumą, apmąstymus savaip suaktualina globalios, kaimyninių šalių, o ir lietuviškos dabarties realijos. Ar mus visus palietęs karantinas nėra liminali būseną? Klausimas akivaizdžiai retorinis⁵. Arba štai įvykiai Baltarusijoje. Ar baltarusių tauta nėra atsidūrusi

.....
bendravimas sovietmečiu politinio kalinimo ir tremties vietoje, sudarė Daiva Račiūnaitė-Vyčiniene, Gaila Kirdienė: kn. 1: *Brolystė ir vienybė*, kn. 2: *Vorkutos dainos* [su CD], Vilnius: Lietuvos muzikos ir teatro akademija, 2020.

- 4 Kaip teigia literatūrologė Laura Laurušaitė, socialinės antropologijos terminas *liminalumas* vis labiau vartojamas Baltijos šalių socialiniuose, politiniuose moksluose ir modernioje kultūrologijoje. Pasak jos, akademiniam Vakarų pasaulyje paplitęs liminalumo konceptas lietuviškoje terpėje dažniausiai funkcionuoja politiniuose moksluose, bet taikymo pradmenų galima rasti ir kalbotyros, folkloro, filosofijos, socialinės antropologijos srityse. Autorė pastebi, kad šia universalioji ir funkcionalioji metodologinė prieiga Lietuvoje kol kas dar tik pradeda plačiau domėtis; daugiausia jos galimybių mato užsienyje studijuojantys jauni mokslininkai (Laurušaitė 2012: 225–226). Pati L. Laurušaitė straipsnyje „Liminalumas kaip baltiškosios tapatybės stiprinimo veiksnys: lietuvių ir latvių egzodo romanų tyrimas“ pirmąkart pabandė metodologiškai sąmoningai taikyti liminalumo teoriją literatūrologijoje (ten pat). Vėliau šia teorija rėmėsi Akvilė Rėklaitytė straipsnyje „Lyrinio subjekto tapatybės problema Marcelijaus Martinaičio eilėraščių rinktinėje „K. B. Įtariamasis““ (Rėklaitytė 2014). V. Turnerio liminalumo sampratai ir su ja susijusiai *communitas* sąvokai skirsime antrąjį šio straipsnio skyrių.
- 5 Gintautas Mažeikis savo knygoje *Įsikitinimai* rašė: „Karantinas – institucionalizuotas apvalymas – yra nauja nuolatos stebima ir kontroliuojama liminalumo būseną“ (Mažeikis 2013: 296).

savotiškoje tremtyje, anapus pilietinio gyvenimo konvencijų? O juk būtent tokioje situacijoje bendras viešas dainavimas (bent jau protestų pradžioje) taip netikėtai buvo tapęs viena iš labiausiai pastebimų solidarumo formų.

AR BŪTA PASKATŲ DAINUOTI?

Prabilti apie tremtinių, politinių kalinių dainavimą galima su tam tikromis išlygomis. Žvelgiant iš mūsų nūdienos perspektyvos, glumina dainavimui, regis, priešingos aplinkybės. Sunku įsivaizduoti dainavimą tremties ar kalėjimo sąlygomis, kai rūsti tikrovė ir daina atrodo du tarpusavyje nesuderinami dalykai. Tačiau, matyt, dainavimas dainavimui nelygus. Šiame straipsnyje, išsiūrėję į tenykščio dainavimo situacijas, sieksime išryškinti savitą jo rituališkumą (ir kartu tikslingumą). Tam pasitelksime liminalumo koncepciją, išvystytą antropologo V. Turnerio. Kaip pristato L. Laurušaitė,

XX a. Čikagos profesorius Victoras Turneris apibrėžė liminalią būklę kaip įtrūkį ar plyšį tarp tvarkingų pasaulių, atvirą įvairiausioms patirtims. Liminalumas Turnerio teorijoje suprantamas kaip buvimas statusų eilės vidurio pozicijoje tarp dviejų egzistencinių plokštumų. Pereinamoji fazė yra nežinios, neapibrėžtumo, dviprasmybės fazė <...> (Laurušaitė 2012: 225).

Etimologiškai *liminalumo* terminas kildintinas iš lot. žodžio *limen*, kurio reikšmės gali būti 'slenkstis; durys; tarpdurys; įėjimas; pradžia, judesys į naują stadiją'.

Svarbu pabrėžti, kad tremtiniais (bent jų daliai), netekusiems saugaus gimtojo „kranto“, rūpėjo pasiekti „kitą krantą“: sugrįžti į Lietuvą – tokią Lietuvą, kuri būtų sava, – tapti savo gyvenimo subjektais, o ne objektais kaip tremtyje, kur dažnai nebuvo laikomi žmonėmis. „Kitas krantas“, kuriuo jie vylėsi, be abejonės, buvo laisva Lietuva, tuomet buvusi istoriškai netolimoje praeityje, į kurią galbūt dar įmanoma grįžti. Nesenos praeities prisiminimas gyvino ateities viziją. Tai, kad tikėta Lietuvos laisve, patvirtina dainos. Šias dainas rinkęs ir daugiausia tyrinėjęs Kostas Aleksynas savo parengto Antrojo pasaulinio karo ir pokario dainų tomo pratarmėje rašė, kad dainos – vis tiek, ar jos radosi pačioje okupacijos pradžioje, ar jau ilgokai tvėrus priespaudos našta, – paliudija, kad lietuviai neprarado laisvės troškimo ir tikėjimo, kad ji bus atgauta (Aleksynas 2005: 33).

Kalbėdamas apie rezistencijos dainų genezę, tyrėjas atskleidžia:

Poetinis žodis, gerokai atsinaujinęs per du nepriklausomybės dešimtmečius, dar tvirtčiau ir raiškiau suskambo atsiliepdamas į karo bei pokario metų žmogaus beteisiškumą, paniekinimą, kitas bolševizmo atneštas baisybes. Karčios tikrovės sukeliame kontrastiškus išgyvenimus – nuo graudulingos nuoskaudos ligi viltingo būsimos laisvės

siekio – eilėmis reiškia okupuotame krašte gyvenantis studentas, mokytojas, partizanas ar nuo gimtinės atplėštas tremtinys, politinis kalinys. Įtaigesni, dainingesni eilėraščiai tarsi prašėsi melodijos, ir dažnai atsitiktinumas nulėmė, kurie iš jų, sukūrus ar – dažniausiai – pritaikius melodiją, virs dainomis (ten pat: 7).

Pasak tyrėjo, nors ir buvę sukurti žinomų ar nežinomų autorių, „šie kūriniai tapo neatskiriama tautos folklorinės tradicijos dalimi, daugiau ar mažiau moduluotu jos tęsiniu“ (ten pat).

Kaip jau užsiminėme, yra pasirodžiusių daug istorinių, memuarinių, publicistinių leidinių apie stalininį totalitarinį režimą, Lietuvoje vykdytą sovietų terorą. Sąjūdžio ir Nepriklausomybės metais pradėti gausiai leisti buvusių represuotųjų memuarai, autentiškai perteikiantys šurpias patirtis. Kaip pastebi Jūratė Vyliūtė, tai esąs patikimiausias sovietų nusikaltimų liudijimas – kas teisingiau perteiktų išgyventą tragediją (Vyliūtė, Kirdienė 2013: 9). Kai kuriuose iš šių rašinių ir pasakojimų apie tremtį, įkalinimus dainavimas iš tiesų nėra nelabai galėtų būti minimas... (Grinkevičiūtė 2000; MDJ: 350–376 ir kt.). Kitoks gi paveikslas atsiskleidžia trilogijos *Aš išdainavau visas daineles* (sudarė ir parengė Danutė Krištopaitė, Vilnius, 1985, 1988, 1997) trečiosios knygos skyriuje „Kur šachtų keliai ir takeliai“. Kaip ir visa trilogija, šis skyrius turi nurodytą žanrą – tai *pasakojimai apie liaudies dainininkus*. Lyginant su minėta memuarine kūryba, D. Krištopaitės surinktuose, viso būrio autorių rašytuose pasakojimuose ir pačių dainininkų tremtinių, kalinių atsiminimuose daug ką išgirstame atsikartojant, tačiau tarsi švelnesnėmis intonacijomis – nelyginant pačiose dainose, kurios „meniškai apibendrina žiauriųjų metų išgyvenimus“ (Aleksynas 2005: 8).

Grįžtant prie dainavimo „išlygų“, paminėtų pradžioje, verta pabrėžti, ką rašydamas apie tremtinių dainas pastebi K. Aleksynas:

Jas kūrė žmonės, atsidūrę svetimoje, atšiaurioje, sunkiai išstveriamoje aplinkoje, neišsivaizduojamai sunkiomis sąlygomis, veikiami slogių fizinių ir dvasinių išgyvenimų. <...> Atsidūrus tremtyje, fizinės egzistencijos rūpesčiai užgožė bet kokios dvasinės raiškos galimybes. Tad suprantama, kad buvo tokių tremtinių, kuriems, kaip patys sakosi, ne dainos rūpėjo (ten pat: 38, 41).

Daugiausia represuotųjų mirė pirmaisiais išstrėmimo metais. Labai nedaug išliko gyvų 1941 m. išvežtų tremtinių ir kalinių⁶. Apie vieną iš jų, žemaitę mokytoją Antaniną Makaraitę, vienintelę išlikusią iš savųjų ir bičiulių tarpo, yra rašiusi Bronė Kazlauskienė:

6 Juozas Averka yra pastebėjęs: „Dabar daug rašo apie tremtinius ir lagerius, bet daugiausia apie pokarinius. O iš pirmųjų lagerių kalinių beveik neliko gyvų. Visiems buvo sunku, bet jau kaip mums buvo!..“ (MDJ: 363).

Bet dainavo tik pirmąją vasarą, kol dar nebuvo visiškai suvargę <...>. O kai nuplyšo, vilkėjo maišais, galvą ir kojas vyniojo skarmalais, badmiriavo ir pasidarė nebešanašūs į žmones, tada neprasivėrė lūpos ne tik dainai, bet ir žodžiui <...>. Liko tik instinktas – išlikti gyvam. <...> Ką dirbo, kur ėjo – galvoje viena mintis – duonos, nors kąsnelis duonos. <...> Tėvai neištverdavo, nešdami namo vaikų duonos normą suvalgydavo. Badas vis labiau sekino, mirtis skynė gausias aukas <...> (Kazlauskienė 1997: 157).

Pasakojime apie savo kalėjimą, lagerį ir tremtį dainų visiškai nemini Juozas Averka, ir jaunystėje iki suėmimo, ir senatvėje buvęs nepamainomas dainininkas (MDJ: 350–376). Apie gyvenimą lageryje už Pečioros jis pasakoja:

Ten lengva mirti. Pareina žmogus, pasiima vakarienę, atsigula, o rytoj, žiūrėk, jau jam nereikia nieko. <...> Pajudini – jau ir šaltas. Išsekimas, išsekimas. Nuovargis amžinas, išsekimas, badas... (ten pat: 364).

Į J. Averkos tautosakos ir atsiminimų rinktinę *Mūsų dėdė Juozas* nebuvo įdėta nė viena politinių kalinių ar tremtinių daina... Į knygą įtrauktuose pasakojimuose randame liudijimą, kad kalinamas Minsko, Maskvos kalėjimuose J. Averka daug meldėsis:

Per tardymus visada meldavausi tiek, kad prarasdavau skausmo pojūtį, galėjo mane daužyt kiek nori. Mintyse vaikštai po mišką ir galvoji: „Kokia Dievo galybė, kaip jo viskas gražiai surėdyta.“ Gal toks mano tikėjimas (MDJ: 286).

Taigi, pirmutinis dvasios judesys tremtyje buvo malda. Tačiau esama ir tokių paliudijimų, kad tremtinių, kalinių maldos savotiškai derėdavusios su dainomis:

Būdavo, da Rusijoje mes buvom, mes meldžiamėsi. Tai pasimeldžiame, o tokia Dovyda-vičiūtė sako: „Žinot ką, mažu jau mirsim šiąnakt, – jau mes tep visi švakai buvom, – tai, – sako, – da dainukę padainuokim.“ <...> Na tai, brace, po tam mes tep jaučiamėsi, ka net geriau, ka padainuojai, vėl tep kap atgimi naujai (Juozas Lukšys, gyv. Marijampolėje, kalbėjosi Jaunius Vylius 1991 m., AIVD III: 335).

Į minėtą trilogiją sudėti dainininkų liudijimai⁷ leidžia prisiliesti prie to, ką antropologai vadintų „vidiniu supratimu“, t. y. kaip patys dainininkai jautė ir suvokė

7 Kad knygoje *Aš išdainavau visas daineles* pacituoti dainininkų žodžiai įgis didžiulę vertę, bus pastebėjusi Giedrė Šmitienė: „Be pačios intencijos atsigręžti į asmenį, knygoje itin vertingi ir pateikėjų pasisakymai. Nors dažnu atveju cituoti iš atminties, jie dvelkia asmens gyvybe, jo savitu suvokimu ir kitokiu pasauliu. Kalba išlaiko asmenį labiau nei apibūdinimai iš šalies“ (Šmitienė 2009: 88).

savąjį dainavimą. Be to, čia esama vertingų dainavimo aplinkos, dainų gyvavimo terpės aprašymų. Antai dainininkų tremtinių atsiminimuose skaitome, kad jų dainavimo aplinkiniai nesuprasdavę: „Rusai stebėjosi: ‘Verkti reikia, o jie dainuoja’“ (Kačerauskienė 1997: 303). Galėtume manyti, kad tai būdinga tam tikros dvasinės sanklodos žmonėms. Dainavo tie, kurie ir iki įkalinimo, ištrėmimo brangino dainas ir dargi buvo išmokę jas savitai derinti su patiriamu sunkumu⁸. Tie, kurie iš mažumės buvo palinkę prie dainų, prisimindavo jas, rodos, ir neįmanomomis sąlygomis:

Daina lydėdavo mane, kaip ir mano senele, net ir sunkiausiomis gyvenimo akimirkomis. <...> Kamos draugės greit pastebėjo mano įprotį dainuoti, kai nepaprastai sunku. Būdavo, pradėdau vaikščioti po kamerą į priekį ir atgal, sukioju pirštus ir tyliai tyliai pradėdau dainuoti... <...> Kitos kalinės sakydavo: „Jau Aldonai labai negerai.“

Dainuodavau net tada, kai mintyse pavydėdavau tėveliui, kad jis miręs, o aš numirti negaliu...

Dainavau ir tada, kai vežė iš saugumo rūsių į kalėjimą. Ir, mano nuostabai, niekas nerėkė, niekas nedraudė. Gal manė, kad išprotėjau⁹ (Aldona Vilutienė-Sabaitytė, gyv. Marijampolėje, kalbėjosi Kostas Aleksynas 1991 m., AIVD III: 321).

Tas pats leitmotyvas dainininkų pasakojimuose suskambės ne kartą. Štai Pelagėja Bernatavičienė-Lukšytė, gimusi 1916 m. Perlojoje, apie savo tremties metus prisimins: kai jai būdavo labai sunku, ji ne tiek verkdavusi, kiek dainuodavusi; nesiskųsdavusi, nes aplinkui matydavusi nelaimingesnių už save (Bleizgienė 1997: 205, 209).

Dainose glūdi tremtinio praeitis, ankstesnioji jo tapatybė, į kurią nuolat su ilgėsiu gręžiojama. Tačiau kartu dainos keičia ir jo dabarties jauseną, padėdamos prisijaukinti svetimą aplinką. Jono Stašaičio ir jo likimo draugų atsiminimuose išskyla Šamano uola Baikalo ežero Olchono saloje, ant kurios sekmadieniais jie ateidavę padainuoti. Pirmasis toks pasidainavimas buvęs 1949 m. po Atvelykio šv. Mišių, maldų ir giesmių: „Prieš mus ant kitos uolos susirinko klausytojų [vietos gyventojų buriatų – M. L.-Č.]. Jie neplojo, nė kitaip nereiškė savo jausmų, bet susėdę išklaušė ilgą, gal poros valandų koncertą.“ Autorius aprašo, kad su tenykščiais gyventojais pamažu užsimezgė šilti santykiai (Stašaitis 1997: 271–273, 275).

Gimtinės dainomis tremtinys tarsi rituališkai paženklina naują erdvę ir savo „naująją“ realybę. „O, kaip mes ten dainuodavome, net miškai skambėjo,“ – pri-

8 Plg. kaip savo jaunystę Butkiškės bažnytkaimyje (buv. Seredžiaus vls., Kauno aps.) prisimena Benedikta Saltūnienė-Kazlauskaitė: „<...> ką tik dirbdavau – vis dainuodavau: ar šieną grėbdama, ar rugius rinkdama. Ką būdavo sunkiau suspėti rugius rinkti, tą daugiau dainuodavau“ (Saltūnienė 1997: 240).

9 Išprotėjusia, nes sumušta ir vežama iš gimtojo Mitkėnėlių vienkiemio (Suginčių apyl.) dainavo, sribai palaikė ir dainininkę Aleksandrą Ivonytę (Urbonienė 1997: 190).

simena dzūkė Stasė Korsakienė-Žilinskaitė (Kačerauskienė 1997: 311). Ieva Bušniauskienė-Stankauskaitė, taip pat, kaip ir Stasė, dainuojanti Varėnos tremtinių ansamblyje, patikslina: „Dainuodavom, žinoma, ne iš džiaugsmo, o kad bent kiek nuramintume širdį, užmirštume alkį“¹⁰ (ten pat: 312).

VICTORO TURNERIO LIMINALUMO IR *COMMUNITAS* SAMPRATA

Savo knygoje *Ritualo procesas: struktūra ir antistruktūra* (1969¹, 2008²) V. Turneris grįžo prie liminalumo ir *communitas* temos, kurią trumpai buvo aptaręs anksčiau (Turner 1967: 99–111), išskėlė kelias jos variacijas ir svarstė, kaip tai galėtų padėti kultūros ir visuomenės studijoms. Šiame veikale V. Turneris siekė iširti kai kuriuos socialinius (bet ne simbolinius) ritualo liminalios fazės bruožus. Ypatinę dėmesį jis skyrė vienam socialinių santykių modalumui, kurį vadino *communitas*. Autorius išvelgė sąsajas tarp *communitas*, struktūros atžvilgiu pašaliečių (angl. *structural outsiderhood*) bei žemos padėties visuomenėje (angl. *structural inferiority*) ir šias sąsajas toliau tyrė už antropologijos ribų – literatūroje, politinėje filosofijoje ir sudėtingų, universaliųjų religijų praktikoje. Liminalūs fenomenai ši mokslininką traukė tuo žemos padėties ir šventumo, homogeniškumo ir bičiulystės deriniu, kurį jie siūlė. Liminalumas (būseną) ir liminalūs asmenys (angl. *threshold people* ‘slenksčio žmonės’) praspūsta pro klasifikacijų tinklą, kuris būsenas¹¹ ir vaidmenis įprastai apgyvendina kultūrinėje erdvėje. Liminalios būtybės nėra nei čia, nei ten – jos yra tarp pozicijų (angl. *betwixt and between*). Jų ambivalentiškai ir neapibrėžti bruožai yra reiškiami didele simbolių įvairove¹² daugelyje visuomenių, ritualizuojančių socialinius ir kultūrinius perėjimus. (Savo ruožtu galėtume pridurti, kad įvairūs perėjimai neretai ritualizuojami būtent dainomis; žr. vestuvines ir įvairias kitas apeigines dainas.) Liminalios būtybės gali būti reprezentuojamos kaip nieko neturinčios: neturi statuso, nuosavybės, skiriamųjų ženklų, pasaulietiskų drabužių, žyminčių jų statusą ar vaidmenį, vietos giminystės sistemoje – trumpai tariant, nieko, kas galėtų juos skirti nuo jų likimo draugų. Jų elgesys paprastai yra pasyvus ir nuolankus; jie turi besąlygiškai paklusti savo vyresnybei ir

.....

10 Beje, aprašinėdamas dar visai ne tremtį, o savo vaikystę gimtuosiuose Marcinkonyse, J. Averka irgi užsimena apie dainos ir alkio sąsają: „Marcinkonys – vargo žmonės, be dainų būtų iš bado numirę.“ Šio savo apibendrinimo autorius lieka nepakomentavęs, iškart toliau rašo: „Taigi dainuodavo visur – eidami į laukus, į pievas, eidami į namus, dirbdami, poilsio valandėlėmis“ (Averka 1985: 315).

11 Tam, kad išryškintų kontrastą tarp „būsenos“ (angl. *state*) ir „perėjimo“ (angl. *transition*), autorius vartoja *state* (*būseną, luomas, stovis, padėtis, būklė*), o ne *statusas* (angl. *status*) ar *pareigos, tarnyba* (angl. *office*), ir šią sąvoką vartoja bet kokiais stabiliais ar pasikartojančiais būsenais, kuri yra kultūriškai atpažįstama, įvardyti.

12 Simboliai, kuriais šios ypatybės yra reiškiamos ir įkūnijamos, yra įvairūs ir tūleriopi, dažnai siejami su fiziologiniais mirties ir gimimo procesais.

nesiskųsdami priimti savavališkas bausmes. Tarp savęs šie asmenys stengiasi išvystyti gilia, intensyvią bičiulystę ir lygybę (Turner 2008: 95).

Taigi liminalioms būtybėms būdingas „išsirengimas“ tiek iš savo preliminarių, tiek iš postliminarių bruožų. Simboliškai visi požymiai, skiriantys kategorijas ir grupes struktūruotoje socialinėje tvarkoje, čia yra laikinai panaikinti; neofitai tėra būtybės, išgyvenančios perėjimą, dar be vietos ir pozicijos. Liminalus asmuo privalo būti *tabula rasa*, tuščia lentelė, ant kurios užrašomas grupės žinojimas ir patirtis. Sunkūs išbandymai ir pažeminimai, dažnai šiurkštaus fiziologinio pobūdžio, kuriuos patiria neofitai, viena vertus, sunaikina jų ankstesnįjį statusą, kita vertus, užgrūdina jų esmę. Daugelyje kultūrų ši perėjimo stadija glaudžiai siejama su tikėjimais dieviškų ar antžmogiškų būtybių bei jėgų saugančiomis, baudžiančiomis galiomis. Visame pasaulyje apeigose numanoma, kad jėgos, kurios liminalume neofitus rengia naujo statuso pareigoms, yra *daugiau* nei žmogaus galios.

Kai susiduriame su liminaliais reiškiniais, atrandame „momentą laiko tėkmėje ir nebe joje“ bei buvimą sekuliarios socialinės struktūros viduje ir nebe joje, ir tai leidžia atpažinti (jei ne per kalbą, tai bent per simbolius) tam tikrą apibendrintą socialinį ryšį. Atrodo, yra taip, tarytum egzistuoję du pagrindiniai žmonių tarpusavio ryšių „modeliai“, einantys greta vienas kito ir besikaitaliojantys vienas su kitu. Pirmasis modelis yra visuomenės kaip struktūruotos, diferencijuotos ir dažnai hierarchiškos politinių, teisinių ir ekonominių pozicijų sistemos su daugybe vertinimo krypčių, skirstančios žmones į „didesnius“ ir „mažesnius“. Antrasis modelis, atpažįstamai išskylantis liminaliu laikotarpiu, yra visuomenės kaip nestruktūruotos ar tik rudimentiškai struktūruotos ir palyginti nediferencijuotos bendruomenės ar net lygių individų bendrijos (angl. *communion*), kartu paklūstančios bendram ritualo vyresniųjų autoritetui. V. Turneris pasirenka lotynišką terminą *communitas*, o ne angl. *community* ('bendruomenė'), siekdamas šį socialinių santykių modalumą atsieti nuo „bendros gyvenamosios teritorijos“.

Nors V. Turneris buvo sutelkęs dėmesį į tradicines visuomenes, ilgainiui jam tapo aišku, kad šiedvi kolektyviškumo dimensijos – *communitas* ir struktūra – yra aptinkamos visose kultūros ir visuomenės stadijose ir lygmenyse.

Communitas sacrum komponentas yra įgyjamas per *rites de passage*, perėjimo apeigas, per kurias pakeičiamos anksčiau buvusios pozicijos. Tačiau tai, kas gentinėje visuomenėje buvo perėjimai „tarp“ apibrėžtų kultūros ir visuomenės būsenų, ilgainiui tapo institucionalizuota būseną (pvz., didžiųjų pasaulio religijų vienuolijos, elgetos ir kt.). Perėjimas čia pavirto nuolatine būseną. Visuomenėse pasitaiko atvejų, kai tai, kas iš esmės yra liminali ar nestruktūrinė fazė, transformuojasi į sakralią nuolatinio „buvimo užribyje“ (angl. *outsiderhood*) būseną.

Taigi struktūros ir *communitas* skirtumo išraiškas V. Turneris aptaria ne vien perėjimų kontekste, bet ir kaip binariškai priešingas būsenas, kurios tam tikrais aspek-

tais išreiškia visuomenės, suprantamos kaip segmentiškai ar hierarchiškai priešingų dalių struktūra, vs visuomenės, suprantamos kaip homogeniška visuma, skirtumą.

Galima pagrįstai klausti, kodėl taip yra, kad liminalioms situacijoms ir vaidmenims beveik visur yra priskiriamos maginės-religinės savybės, ir kodėl tai taip dažnai laikoma pavojingu, nelaimę lemiančiu ar suteršiančiu dalyku asmenims, objektams, įvykiams ir santykiams, kurie nėra įtraukti į liminalų kontekstą. V. Turnerio nuomone, žvelgiant iš tų, kurie rūpinasi išsaugoti „struktūrą“, perspektyvos, visos ilgalaikės *communitas* apraiškos atrodo pavojingos ir anarchistinės ir privalo būti sutramdytos nurodymais, draudimais bei sąlygomis (Turner 2008: 108–109).

Viename iš binarinio atskyrimo *aukšta padėtis* visuomenėje – *žema padėtis* visuomenėje lygmenų galime rasti kai ką panašaus į ritualinę „silpnąją galią“, kuri savo ruožtu yra susijusi su *communitas* modeliu. Čia susiduriame su opozicija, atliekančia funkciją *dominuojantis – pavaldus*. V. Turneris ne kartą mini glaudų *communitas* ir silpnąją galių ryšį. Dairydamasis po skirtingas kultūras, jis išvelgė, kad struktūriškai žemesnė individų padėtis gali būti laikoma morališkai ir rituališkai viršesne, o silpnųjų (pasaulietiniu požiūriu) galia – sakralia. Taip pat jis teigė užčiuopęs ypatingas asmenybės, universalių vertybių ir „dvasios“ ar „sielos“ sąsajas, kurios pasirodė esančios *communitas* ženklai.

Svarstydamas apie vystymosi ciklo dialektiką, V. Turneris daro išvadą, kad individams ir grupėms socialinis gyvenimas yra lyg dialektinis procesas, apimantis viena po kitos einančias aukštą ir žemą, *communitas* ir struktūros, homogeniškumo ir diferenciacijos, lygybės ir nelygybės patirtis (Turner 2008: 97).

V. Turneris tikrino savo hipotezę, siekiančią paaiškinti požymius tokių iš pažūros skirtingų fenomenų kaip neofitai liminalioje ritualo fazėje, pavergti autochtonai, mažos tautos, dvaro juokdariai, šventieji elgetos, gerieji samariečiai, religiniai sąjūdžiai (angl. *millenarian movements*)¹³, „Dharmos valkatos“, motinos pusės ryšiai patrilinejinėse sistemose, tėvo pusės ryšiai matrilinejinėse sistemose ir vienuolių ordinai. Išties ligota socialinių fenomenų puokštė! Vis dėlto visiems jiems bendra tai, kad jie yra asmenys arba principai, kurie (1) prakrenta pro socialinės struktūros plyšius, (2) yra jos paribiuose arba (3) užima joje žemiausius rangus.

Čia vertėtų prisiminti, kas yra socialinė struktūra. Žinoma, egzistuoja daugybė socialinės struktūros apibrėžimų. Dauguma apibrėžčių akcentuoja pozicijų ar statusų išsidėstymą, klasifikavimą. Daugelis jų įtraukia institucionalizavimą ir grupių bei santykių tęstinumą. Pagaliau visiems apibrėžimams būdinga bendra superorganiško dalių ir pozicijų išsidėstymo, su didesniais ar mažesniais pokyčiais besitęsiančio laike, samprata. Su *socialinės struktūros* sąvoka siejasi *konflikto* sąvoka, kadangi

13 Dainius Razauskas, išvertęs minėtos V. Turnerio knygos (Turner 1969) ištraukas, šią sąvoką verčia „tūkstantmečio judėjimai“; knygos skyrelyje tokiu pat pavadinimu paaiškinama, kas tai būtų (žr. Turneris 2001: 64).

dalių diferenciacija virsta dalių opozicija, o retas statusas tampa į jį pretenduojančių asmenų ir grupių kovos objektu.

Pereidamas prie bendruomenės apibrėžimo, V. Turneris mini, kad 1955 m. George'as A. Hillery'is peržiūrėjo 94 termino *bendruomenė* (angl. *community*) apibrėžimus ir priėjo prie išvados, jog už suvokimo, kad žmonės yra įtraukti į bendruomenę, nesama galutinio sutarimo, kokia yra bendruomenės prigimtis. Pats V. Turneris siekė paneigti sampratą, kad *communitas* būtinai turinti turėti apibrėžtą vietą ir kad dažnai esanti apriboto pobūdžio (tai persmelkia daugelį apibrėžimų). Jo supratimu, *communitas* iškyla ten, kur baigiasi struktūra. Geriausiai, V. Turnerio nuomone, šį sudėtingą konceptą žodžiais išreiškė Martinas Buberis. Šis autorius terminą *bendruomenė* (angl. *community*) vartoja *communitas* prasme:

Bendruomenė yra nebe buvimas vienas šalia kito (ir, galima būtų pridurti, vienas kito viršuje ir apačioje), bet daugybės asmenų buvimas vienas su kitu. Ir ši daugybė, nors juda link vieno tikslo, visur patiria atsigręžimą, dinamišką akistatą su kitais, judesį nuo Aš prie Tu. Bendruomenė yra ten, kur bendruomenė ištinka (Buber 1961: 51, cituojama iš Turner 2008: 127).

M. Buberis nurodo *communitas* prigimties spontaniškumą, betarpiškumą, konkretumą kaip priešingybę socialinės struktūros normų valdomai, institucionalizuotai, abstrakčiai prigimčiai. Vis dėlto *communitas* tampa akivaizdi tik per sugretinimą (ar kryžminimą) su socialinės struktūros aspektais. Kaip ir kiti, aptarinėjusieji *communitas* sampratą, V. Turneris pasijuto priverstas pasitelkti metaforą ir analogiją, tačiau jomis naudojosi ne atsitiktinai ir ne dėl to, kad būtų pristigęs mokslinės precizikos. Jis rašė:

Taip, kaip *Gestalt* psichologijoje, kur figūra ir fonas vienas kitą apibrėžia, arba kaip gamtoje, kur kai kurie reti elementai niekada nėra aptinkami grynu pavidalu, o tik cheminiuose junginiuose, taip *communitas* galime apčiuopti tik tam tikrame santykyje su struktūra (Turner 2008: 127).

Tačiau vien dėl to, kad *communitas* komponentas yra sunkiai pagaunamas, jis nėra nereikšmingas. *Communitas* yra egzistencinė – ji įtraukia visą žmogų jo santykyje su visu kitu žmogumi. O struktūra yra kognityvi; kaip išvelgė Claude'as Lévi-Straussas, iš esmės ji yra klasifikacijų rinkinys, mąstymo apie kultūrą ir gamtą bei savo viešojo gyvenimo sutvarkymo modelis (Lévi-Strauss 1997). *Communitas* taip pat turi potencialumo aspektą. Santykiai tarp pilnutinių būtybių gimdo simbolius, metaforas ir palyginimus, jie kuria meną ir religiją, bet ne teisinges ar politines struktūras.

Kaip pastebi V. Turneris, Henri Bergsonas pranašų ir didžiųjų menininkų žodžiuose ir raštuose matė „atviro moralumo“ (angl. *open morality*) kūrybą – išraišką to, ką jis vadino *élan vital*, arba evoliucine „gyvenimo jėga“. Pranašai ir menininkai dažnai būdavo liminalios ir marginalios asmenybės, „paribių žmonės“ (angl. *edge-men*), siekiantys įžengti į gyvybiškai svarbius santykius su kitais žmonėmis tikrovėje ar vaizduotėje. Jų kūrinuose galime pagauti šmėstelėjusį vaizdą to neišnaudoto žmonijos evoliucinio potencialo, kuris dar nėra išreikštas ir įtvirtintas struktūroje. Šie kūriniai pasižymi daugiabalsumu ir daugiaprasmiškumu, jie jaudina žmones vienu metu daugelyje psichobiologinių lygmenų (Turner 2008: 128).

Communitas prasiveržia pro struktūros tarpus (liminalumas), struktūros paribuose (marginalumas) ir iš po struktūros apačios (žema padėtis, mažumas). Beveik visur *communitas* laikoma sakralia, arba „šventa“; galbūt dėl to, kad peržengia arba ištirpdo normas, valdančias struktūriškus, institucionalizuotus santykius, ir yra lydima neregėtos, precedento neturinčios potencijos patirčių. *Communitas* yra išskirtinai žmogiškų gebėjimų išdava, kuria apima protą, valią ir atmintį; tai vystosi visuomenėje kartu su gyvenimiška patirtimi. Idėja, kad tarp žmonių egzistuoja visuotinis ryšys, ir su šia idėja susijęs „žmoniškumo“ jausmas nėra kažin kokio bandos instinkto šalutinis reiškiny, bet „pilnutinių žmonių pilnutinio rūpesčio vieni kitais“ išdava.

Liminalumas, marginalumas ir žema padėtis visuomenėje yra sąlygos, dažnai lemiančios mitų, simbolių, ritualų, filosofinių sistemų ir meno kūrinių atsiradimą. Šios kultūrinės formos teikia modelių rinkinį, kurie yra tam tikra prasme periodiniai tikrovės, taip pat žmogaus santykių su visuomene, gamta ir kultūra perklasifikavimai. Vis dėlto tai yra daugiau nei klasifikacijos, nes skatina žmones ne tik mąstyti, bet ir veikti.

Taigi V. Turnerį domino socialinių santykių metastruktūriniai aspektai. Jis pripažino, kad socialinių-struktūrinių modelių naudojimas (britų antropologų tradicija) buvo nepaprastai naudingas nušviečiant daugelį tamsių kultūros ir visuomenės plotų. Vis dėlto V. Turneris įžvelgė, kad struktūrinis požiūris, kaip ne vienas platus užmojis, laikui bėgant virto pančiais ir stabu. Lauko tyrimai ir menų bei humanitarinių dalykų studijavimas šį antropologą įtikino, kad „socialinis“ nėra tapatus „socialiniam-struktūriniam“. Jo manymu, esama kitų socialinių santykių modulumų. Greta tiesmukos ir visuotinės žmogiškų būtybių konfrontacijos egzistuoja visuomenės kaip homogeniškos, nestruktūruotos *communitas* modelis, kurio ribos idealiai sutampa su žmonių rūšių skaičiumi.

Struktūra linkusi būti pragmatiška ir pasaulietiška, o *communitas* dažnai yra spekuliatyvi, ji generuoja vaizduotę ir filosofines idėjas. Dėsniai, kurie panaikina struktūrinės diferenciacijos detales, suskliaudžia ir žmogaus polinkį struktūruoti ir suteikia jam galią kultūrinėje mitų, ritualų bei simbolių viešpatystėje.

Santykių modalumas, vadintinas spontaniška *communitas*, labiausiai suklesti spontaniškai liminaliose situacijose, t. y. fazėse tarp stabilių būsenų (kuriose socialiniai-struktūriniai vaidmenys buvo vyraujantys) ir ypač tarp lygių statusų asmenų.

V. Turneris nurodo, kad prancūzų etnografas ir folkloristas Arnoldas van Gennepas, formalios procesinės analizės tėvas, savo veikale *Les Rites de Passage* (1909) vartojo du terminų rinkinius trims pėrėjimo (pranc. *passage*) iš vienos kultūriškai apibrėžtos būsenos ar statuso į kitą fazėms aprašyti. Jis vartojo, nurodydamas pirmiausia į ritualą, ne vien terminus *atskyrimas* (angl. *separation*), *slenkstis* (angl. *margin*) ir *reinkorporacija* (angl. *reaggregation*), bet ir, nurodydamas taip pat į erdvinis perėjimus, – terminus *preliminalus*, *liminalus* ir *postliminalus*. Kai aptarinėja pirmąjį terminų rinkinį ir susieja jį su duomenimis, A. van Gennepas akcentuoja tai, ką būtų galima pavadinti perėjimo struktūriniais aspektais. O antrojo terminų trejeto vartojimas atspindi jo pagrindinį domėjimąsi erdvės ir laiko vienetais, kuriuose elgesys ir simbolizmas yra trumpam išlaisvintas iš normų ir vertybių, valdančių viešąjį struktūrinę pozicijas užimančių asmenų gyvenimą. Liminalumas čia yra centrinis, ir A. van Gennepas vartoja priešdėlius, pridėdamus prieš būdvardį *liminalus*, idant parodytų, kad struktūros pozicija yra periferinė (Turner 2008: 166).

Liminalioje fazėje socialiniai ryšiai esti supaprastinami, o mitas ir ritualas – ištobulinami. Kad taip yra, iš tiesų gana paprasta suprasti: jei liminalumas laikomas atsitraukimo nuo normalių socialinio veiksmo būdų laiku ir vieta, tai potencialiai jį galima matyti kaip pagrindinių kultūros, kuri jį supa, vertybių ir aksiomų patikrinimo laikotarpį (Turner 2008: 167).

TREMTINIŲ IR POLITINIŲ KALINIŲ DAINŲ ATODANGOS

Šiame skyrelyje pereisime prie tremtinių ir politinių kalinių dainų. Tikslumo dėlei reikia pasakyti, kad šio žanro dainos, savaime suprantama, nebuvo vienintelės, kurias lietuviai dainavo varganuose tremties keliuose ar nykiuose kalėjimo kamerose. Buvo giedamos šventos giesmės; dainuojamos senosios liaudies dainos, partizanų dainos, ankstesnės literatūrinės kilmės dainos ir kt. Vis dėlto, kaip pastebi D. Krištopaitė,

tremtinių susibūrimuose, kaip matyti iš atsiminimų, šalia tradicinių vyravo naujesnės, su jų kasdienybe labiau susijusios dainos, todėl jos labiau ir plito persirašomos į sąsiuvinius ar išmokstamos bedainuojant (Krištopaitė 1997: 13).

Šiose dainose atsispindi intymus abipusis tremtinį, kalinį su tėvyne siejantis ryšys. Į tėvynę dažnai kreipiamasi ir sulaukiama iš jos atsako. Tėvynė vaizduojama neabejinga tremtinių ašaroms: jų ilgesį ji įpina į dainas (325)¹⁴, juos ji mini savo

14 Čia ir toliau cituojant nurodomas dainos numeris *Lietuvių liaudies dainyno* XIX tome.

maldoje, jaučia savų vaikų kančias; pažada, kad kankinių vardas nežus (332). Dangui, „žvaigždėtam ir teisingam“; primenamos tautos aukos (166). Dangus neabejingas žemei, jis [dėl] jos rauda: „Raudonom rožėm žydi žemė / Ir tyliai rauda jos dangus“ (DŽJ 42, cituojama iš LLD XIX: 442).

Taigi pabrėžiamas nuolatinis ryšys su Lietuva, kurios „laukai migloti / Stovi prieš akis“ (408). Gal iš čia dainose toks dažnas – visad tikslus – geografinis susiorientavimas:

Matau, kaip saulei besileidžiant,
Sužibo ašarų lašai,
Ten vakaruos¹⁵ akis įsmeigęs
Lietuvis verkia taip dažnai (325).

Šioje dainoje tremtinys tėvynei siunčia ilgesį (pirmajame posme), siunčia raudą (ketvirtajame posme), kartoja maldą, prašydamas Dievą, kad leistų grįžti į tėvynę.

Tremtinio buvimą tremty, kaip ir jo mirtį, tėvynė gyvai jaučia. Žinią apie jo mirtį tėvynei perduoda vakaruose nusileidžianti saulė. Antai dainos „Tyliai leidžias pavargusi saulė“ (344) ketvirtajame posme minima, kad išseko paskutinės jėgos, penktajame – kad užgeso paskutinė viltis: „Akyse vis vaidenas mirtis.“ Šeštasis, septyntasis, aštuntasis posmai – graudus mirštančiosios atsisveikinimas. Kaip ir dainoje „Ne man jau saulė linksmoji šviečia“ (310 = GGU 188), tai yra savos mirties refleksavimas. Tylus saulės nusileidimas už aukštųjų Uralo kalnų gretinamas su tremtinės iškeliavimu iš šio pasaulio: „Negražins manęs nieks jau pasaulin...“ Variante 8.3–4 eilutes girdime tokias: „Negražins mūs jau nieks į tėvynę, / Neatras mūs čia niekas kapų“ (LTR 6741/33/, cituojama iš LLD XIX: 483). Besileidžiančios saulės prašoma perduoti motinai, kad dukra nebegrįš.

Tėvynė išgyvena dėl savo sūnų ir dukterų – juk jie aukojasi už tėvynę. Dainose įvardijamas tremtinių, kalinių suvokimas, dėl ko – vardan ko – jie kenčia:

Mes pančius nešam už tėvynę,
Už ją mes geriame nuodus (348).

Politiniai kaliniai gal net kiek tiesmukai yra sueiliai: „Mums nebaisūs kieti narai / Ir nesaldinta kava. / Mes visi čia užrakinti, / Kad Lietuva būt laisva“ (IMLB 25). Kitur įvardijama panašiai: „Mes kenčiam už žuvusius brolius, / Už brangiąją laisvę tautos“ (294). Variante dainuojama: „Dėl tavęs, brangioji tėvyne, / Lietuvis kančių neatbos“ (LTR 6499/25/, cituojama iš LLD XIX: 428). Jono Stašaičio sukurtoje dainoje „Kad būčiau aš lakštingalėlė“ (333) tikima, kad skaisti laisvė teka tarp vargų... Tėvynę norima paguosti: „Juk tremtinių pramintas kelias / Tau pina laimę iš kančių.“

.....

15 Red.: Ten vakaruos – į vakarus (žr. komentarą LLD XIX: 461).

Su šia dainų jausena susipina tikri tremiamųjų išgyvenimai, aprašyti jų atsiminimuose:

Visas pavergtųjų ešelonas kaip šventą giesmę giedojo himną:

Lietuva brangi, mano Tėvyne, –
Šalis, kur miega kapuos didvyriai – – –

Dainuodami ją į Rytus dundančiame ešeline mes jautėmės maži, nežinomi didvyriai, ant savo pečių priversti nešti ir savo tautos istoriją, ir jos likimą (Garmutė 1989: 59, cituojama iš Aleksynas 2005: 40).

Reikia pastebėti, kad savoji kankinystė tremtinių ir politinių kalinių dainose gana aiškiai suvokiama. Su tuo tiesiogiai siejasi *paaukojimo*, *aukojimosi*, *kančių aukojimo* motyvai. Štai greta itin taupaus skundo reiškimo girdimas *paaukojimo* motyvas:

Bereik, motinėle,
Mane užauginai¹⁶,
Į Sibiro žemę
Vergaut paaukojai (283).

Aukojimosi, *kančių aukojimo* motyvą išgirstame politinių kalinių dainos „Palinko jovaras prie vartų“ (372) paskutiniame posme – kalinys kreipiasi į gimtinėje likusią motiną: „Oi, tu neverk, sena močiute, / Kam laužai sau baltas rankas? / Sūnus aukojas gimtai žemei – / Aukok ir tu savo kančias.“ Tikima šių aukų prasmingumu – kad tai priartina tautos laisvę; tikima sielos nemarumu ir jos viršenybe. Gal todėl dainoje „Ešelonų broliai, ešelonų sesės“ tremtiniai, kaliniai apibūdinami ir taip: „Sielos nepalaužtos vėjų atšiaurių“; „Kaulelius palikę ledjūrio šaly“; „Lietuvos vargdieniai, dvasios milžinai“ (IMLB 43). Agotos Žuraulienės-Saulevičiūtės padainuotoje dainoje „Sibirą šaltą aš regėjau“ motinai dėkojama už išugdymą sielos, stiprios kaip plienas, atlaikančios patį Sibirą (313 = GGU 189). Panašiai kitoje dainoje minima plieninė meilė: „Lietuvio širdis akmeninė, / Mokės jis iškęsti vargus, / Lietuvio ta meilė plieninė, / Mylės jis tėvynę karštai“ (289).

.....
16 Pirmosios posmo eilutės atpažįstamos iš senojo klando karinių-istorinių ir kitų dainų, pvz.: „Kam, kam, matutė, / Mani mažų ūgei? // Reikė, mamute, / Mani neūginti. // Reikė nunešti, / Reikė įmesti, // Gilam ežerėly, / Paskundinti. // Būčiu užaugus / Marių panela“ (SIS III 1473). Kitur gi senų karinių-istorinių dainų motyvą galbūt papildytų aliuzija į užgriuvimą dirbant šachteje: „Galbūt mus kalnai užgrius, / Kaulai Sibire supus, / Bet lietuvis laisvę gaus, / Lietuvis nebevergaus!“ (296). Plg.: „Sugrius kalneliai kloniuose, / Papluks berneliai kraujuose – / O mes stovėsime ir nedrebėsime, / Kol visus nugalėsime“ (K 623 „Gieda gaideliai, ryliuoja“, versija „Šviesi saulutė tekėjo“).

Meilės prisipažinimą tėvynei lydi pasiryžimas nebijoti ateities (266 dainos pabaiga): „Graži tu esi, / Tu mano tėviške brangi. / Dėl tav' nebijau nė ateities, / Nei ištrėmimo, anei mirties“ (LTR 5806/223/, cituojama iš LLD XIX: 398). Tam antrina, regis, lakoniška frazė, įsiterpusi į jau minėtą dainą „Sibirą šaltą aš regėjau“ (313): „Lietuvai širdelę pažadėjau.“ Pasižadėjimas, arba širdies pažadėjimas Lietuvai, vėl kitaip varijuos politinių kalinių dainos „Pavasario linksmos dienos“ (408) pirmajame posme: „Neverk, sese auksakase, / Likus neliūdėk: / Mes kančia jau pasirašėm / Lietuvą mylėt“ (LTR 5883/20/, cituojama iš LLD XIX: 563). Neatsitiktinai taip dažnai karo, taip pat ir rezistentų dainose vaizduojami apibendrinti bernelis ir mergelė, kurie susitiks, kai bus laimėta kova. Štai vienas iš dainos „Neverkit, sesės, savo brolių“ (307) pabaigos variantų: „Kaip laisvė švis mūsų tautoje, / Vergijos pančiai sudrebės, / Tada, mieloji mergužėle, / Aš glausiu tave prie širdies“ (LTR 6449/45/, cituojama iš LLD XIX: 443). Laisvės troškimas čia vaizduojamas kaip meilės pilnatvės laukimas, laisvė prilyginama meilės pilnatvei.

Įsimintina tremties kaip kelionės metafora. Kelionės vaizdiniu nusakomas ne tiktai išvežimas („Išvežė didžiojon vargingon kelionėn“ /171/), bet ir pats buvimas svetimoje žemėje: „Užjaušk kančias savo vaikų / Ilgoj kelionėj tremtinių“ (IgTr: 136). Tremtis vaizduojama kaip išvaryto žmogaus klajonė: „Mes klajojam Sibiro šalyje, / Širdyje vien tik skausmo dalia“ (IMLB 34); „Kaip šešėlis Uralo taigoj / Aš klajoju be kelio, be tako, / Išvaryta šaly tolimoj“ (344). Tremtis dar palyginama su tūnojimu šuliny (plg. pasakų motyvą apie našlaitę šulinyje): „Močiute širdute, priglausk prie savęs, / Kas mudvi iš šulinio šito išves, / Kas galvą paglostys ir plaukus supins, / Jei vėlei nuo šalčio rankelės sutins?“ (357). Sunki dalia reiškia ir tokia metafora: „[Aš] jau akmenėliu riedu pasroviui“ (IMLB 36).

Šioje poezijoje daug kas paremta kontrastais. Antai minėtos dainos „Neverkit, sesės, savo brolių“ (307) pirmajame posme retoriškai prašoma negedėti brolių, jei jie negrįšią „Iš šalto Sibiro šalies“. Komentaruose skaitome, kaip ši eilutė varijuoja: 1.4: Iš juodo sielvarto šalies (BLsK: 153); Iš juodo Sibiro laukų (LTR 5953/37/, abi citatos iš LLD XIX: 442); Iš juodo Sibiro šalies (308); Iš juodo slibino šalies (309). Tai kontrastuoja su Lietuvoje paliktomis baltomis sodybomis, miglotais Lietuvos laukais (408), žydinčių vyšnių sodais (324, IMLB 34), dobilų laukais (324), net su Lietuvos veidu:

Aplinkui sodai ima balti,
Kaip bąla veidas Lietuvos (273).

Vaitojančios pūgos, ledynų kalnai amžini (300), skaudi rauda, graudi ašara (302), brendančios „pusnynuos dienos, mėnesiai ilgiausi“ (324) – visoks koks, tūleriopas svetimo krašto, gyvenimo ten atšiaurumas priešpriešinamas gimtinei:

Lyg įsiutę žvėrys stepių vėjai kaukia,
 Šaltas rankas tiesia alkana naktis.
 Ne gimti nameliai, ne motulė laukia,
 Skaudžios vargo rykštės tau ant kelio kris (324).

Dainoje „Ant taigos kalnelio“ (306) piešiamas kryžius, pastatytas „mūs laukų našlaitei“, prie kurio „neateina niekas, nei sesuo, nei brolis“:

Tik pražyde dilgės
 Kapą jos papuošia
 Ir „Sveika, Marija“
 Pušys tyliai ošia.

Tik pušelės žalios
 Meldžias taigos gūdy
 Ir daina lietuvio
 Prie jos kapo liūdi.

Svėtima čia kaitaliojasi su *sāva*: kapą apkėtusios dilgėlės, bet pušys ošia „Sveika, Marija“; taigos gūdis, bet prie kapo liūdi lietuvio daina, o pušelės meldžias. Daina graudulinga, tačiau joje esama kažkokio skaidrumo: malda bei daina prijaukinamas (o gal pašventinamas?) ir didžiausias gūdumas – jis tampa bent kiek pakeliamas.

Politinių kalinių dainoje „Kaip obelis, mamyt, palinkus“ (371) taip pat pabrėžiamas tolimos šalies neįjaukumas, neįprastumas:

Čia nein brolelis laukelio arti,
 Nėra žagrelės šioj šaly.

Kalinio būseną atliepia saulės liūdnumas ir bejėgiškumas (ji lyg turėtų būti *ta pati*, kaip gimtinėj, tačiau čia ji kitokia...):

Stovi saulutė ore pakibus,
 Tokia nuliūdus, balzgana.
 Netirpdo ledo Pečioros upėj,
 Bejėgė saulė prieš šiaurės pūgas.

Praskleidžiamas egzistencinis liūdesys dėl to, kad viskas žemėje praeis: „Paskiau tyliai tyliai liūdėti, / Kad žemėj čia viskas praeis.“ Įdomu, kad viename iš

variantų žodis *liūdėti* pakeistas į *tikėti*: „Paskiau tyliai tyliai tikėti, / Kad žemėj viskas tuoj praeis“ (IMLB 23, plg. dar komentarą LLD XIX: 514). Matome, kad eilučių 2.3–4 prasmės gerokai skiriasi: egzistencinį liūdesį pakeičia filosofinis susimąstymas.

Prabėgantis laikas skaudžiai išgyvenamas ir kitoje žinomoje politinių kalinių kūrybai priskirtinoje dainoje „Pavasarių paukščiai į tėviškę grįžta“ (377; LsKD 183): „Prabėgs mūsų dienos, brangioji jaunystė, / Širdy pasiliks vien skriauda“ (LsKD 183). Paskutinėmis dainos eilutėmis tarsi palyginamos tarpusavyje dvi vertės: jaunystė ir tėvynės laisvė, teigiant, kad laisvės vertė persveria viską, net savąją jaunystę: „Tai kas mūsų dienos, tai kas mūs jaunystė, / Jei tėviškėj laisvės nėra?“

Politinio kalinio regimai pasyvi padėtis kontrastuoja su partizaniška jo praeitimi: „Kodėl aš į girią pas brolius / Sugrįžti atgal negaliu? <...> // Ten broliai už laisvę kovoja, / Manęs čia jau laukia kapai“ (391). Tačiau iš tiesų visų rezistentų dvasinė kova yra bendra (bendras tikslas), jie visi yra tie, kurie iriasi prieš srovę:

Ant Nemuno linguoja valtys,

Prieš vandenį jos ruošias plaukt (LTR 6040/2/3/, cituojama iš LLD XIX: 405).

Politinių kalinių dainose prašymas laukti („Bet aš vėl sugrįšiu – tu tikėk ir lauk“ /409/) kaitaliojasi su prašymu, perspėjimu nebelaukti („Tu jau nelauk prie kiemo vartų, / Negrįšiu aš – juk tu žinai“ /392/). Dainoje „O kaip norėčiau, motinėle“ (390), vadintoje „Kalinių daina motinai“, prašymas nelaukti dukters vėlu vakarą toliau keičiamas į nežinomybei atvirą „O jei negrįšiu, motinėle“. Už motiną karštai meldžiamasi ir prašoma, kad ir ji melstųsi už kalinę. Atplėšimas nuo motinos, nuo tėvynės metaforiškai reiškiamas atskyrimu nuo saulės: „Čia nematau saulutės tekant.“ Aldonos Vilutienės-Sabaitytės liudijimu, „[Š]itą dainą kalėjime dainavo moterys bendrojo politinių kalinių kameroj 1949 m. Kada mane atvedė į tą kamerą, šita daina mane pravirkdė“ (cituojama iš LLD XIX: 538).

Apie politinių kalinių dainą „Kalbėkite, žvaigždės auksinės“ (402) randame paliudijimą: „Ši daina buvo mūsų sesių Sibire sukurta. Mes ją dainuodavom, kada mums buvo nors ir labai sunku“ (LTR 7181/18/ = LGGRTC K-30, cituojama iš LLD XIX: 556). Trečiajame jos posme suskamba esminis ir kalinamiesiems, ir iš-tremtiesiems rūpėjęs klausimas: „Nuo šalčio pamėlusios lūpos / Kartoja: ar grįšim kada?“ Į jį atsakoma su viltimi: „Kaip keičiasi Nemuno bangos / Ir ūkanas sklaido šviesa, / Taip grįšim ir mes į tėvynę, / Nes ji mums nuo amžių sava“ (variantuose dainuojama ne tik „sava“, bet ir „šventa“, IMLB 35; LTR 5715/13/, cituojama iš LLD XIX: 556). Ši paskutiniame posme išreikšta viltis galbūt ir paaiškina, kodėl daina buvo tokia paveiki ir populiari (užrašyti 53 jos variantai).

Turėti viltį ragina ir kitos politinių kalinių dainos, kaip antai „Kauno saugumo pogrindy“ (396) arba žymioji „O mielas drauge, neliūdėki“ (398, 399), kalinių vadinta „Draugystės maršu“¹⁷.

Plačiai paplitusioje politinių kalinių dainoje „Rauda rudens vėjas, verkia už langų“ (409) piešiama sunki „kalinio dalužė“: krūtinę slegiantis ilgesys, „sunkios ir neramios dienos“. Kalinio širdis alkana – ją pasotins tik laisvė: „O širdis vaitoja, laisvės alkana“; „Ilgisi *jaunystė laisvės* ir *dainos*“. Vis dėlto ir tokioje padėtyje atsidūrus randama paguodos, tikriausiai, ji „atskrenda“ iš aukštybių:

Tik tyli paguoda atskrenda tada,
Kai ramina širdį alpstanti malda.

Paskutinis dainos posmas nuaidi kaip tikėjimo Dievu išpažinimas:

Neapleidžia Dievas smilgos palaužtos¹⁸,
Nei benamio paukščio, ištikto audros,
Neapleis ir mūsų tėviškės brangios:
Čia Marijos žemė ir vaikai mes jos.

Komentare randame paliudijimą, kaip ši daina yra buvusi branginama:

Šią dainą mano vyras Petras Juodelis, kalėjęs 10 metų Vorkutoje, buvo pieštuku sutalpinęs ant kiaušinio lukšto ir padovanojo man pirmąją Velykų dieną per pasimatymą Vilniaus „peresilkoje“ (kalėjimas, iš kurio vežė į visos šalies kalėjimus) (Siet 4: 184, cituojama iš LLD XIX: 564).

Junginį „*jaunystė–laisvė–daina*“ aptinkame ir gerokai perkurtame Kazio Jakubėno eilėraštyje, virtusiam daina „Tu jau nelauk prie kiemo vartų“ (392). Panašiai kaip prieš tai aptartoje dainoje, šis „junginys“ čia kontrastuoja su kalėjimu rūsyje:

.....
17 Taip ją vadino ir pats autorius, skulptorius ir poetas Vytautas Mačiuika, sukūręs dainą Kauno kalėjime 1947 m. (Aleksynas 2005: 47). „Šią dainą, pavadintą ‚Draugystės maršu‘, 1949 metais dainuodavo politiniai kaliniai lietuviai Vilniaus persiuntimo kalėjime ir tolimoje Japonų jūros pakrantėje, Vanino uoste, septintoje zonoje. Ji būdavo dainuojama kiekvieną vakarą po Lietuvos himno ir giesmės ‚Marija, Marija‘“ (dainos pateikėjo Algirdo Berkevičiaus pastaba, IMLB: 74).

18 *Palaužta smilga* galėtų sietis su palinkusios nendrės vaizdiniu Senojo Testamento Izaijo pranašystėje: „Štai mano tarnas, kurį aš remiu, – mano išrinktinis, kuriuo aš gėriuosi. Suteikiau jam savo dvasios, kad neštų tautoms teisingumą. Jis nerėks, nekels triukšmo, ir gatvėje nesigirdės jo balso. Jis nenulauš palinkusios nendrės, neužgesins rusenančio dagčio; jis ištikimai neš teisybę“ (Iz 42,1–3).

Negrįš pavasaris į rūšį,
 O jei ir grįš, manęs neras:
 Už laisvę aš jaunystėj žūsiu,
 Už laisvę, skambančias dainas.

Tad laisvė siejasi su daina. Juk kalinių, tremtinių dainavimas panašiai yra vidinės laisvės išraiška.

Aptariamoji daina – lyg kreipimasis į neįvardytą laukiančiąją. Surakintas „plieno grandiniai“ tarp sienų, nudažytų krauju, kalinys mintimis persikelia į tėviškę ir atjaučia tą, kuri sielojasi „kas rytą“ ir prausiasi ašaromis. Kaip krinta jos ašaros ant žemės – taip kalinčiojo kraujas iš žaizdų. Jis reflektuoja savo nebūtį (su tuo buvome susidūrę ir tremtinių dainose /310, 344/): „O kai nušvis dangus aptemęs, / Manęs šioj žemėj nebebus.“

Meniškiausiose tremtinių, politinių kalinių dainose retai išgirstume pagiežingą norą, kad už kentėjimus būtų atkeršyta. Vietoj jo veikiau nuskambės troškimas, kad Sibiro kančios nebeprisikartotų (žr. 357 dainos dešimtąjį posmą). Čia aukštinamas kantrus laukimas, vilties turėjimas, Dievo meldimas. Kaip pastebi K. Aleksynas, nuoskaudos šioje kūryboje dažnai reiškiamos *graudulingai* (Aleksynas 2005: 7).

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Straipsnyje siekiama pažvelgti į tremties dainas: viena vertus, kaip į tekstą, antra vertus, kaip į kūrybiškumo proveržį, bendruomeninės ir asmeninės laikysenos išdavą. Tad tarpdisciplininio tyrimo medžiaga buvo ir pačios tremtinių bei politinių kalinių dainos, ir dainininkų liudijimai, atspindintys, kaip jie patys jautė ir suvokė savo dainavimą (antropologai tai vadintų „vidiniu supratimu“). Šiose dainose, viena vertus, jau žymus atotrūkis nuo tradicinės dainų poetikos, kita vertus, jų melodijos artimos naujesnio stiliaus dainoms – romansams, literatūrinėms dainoms, populiarioms dainoms (žr. Ramoškaitė 2005: 51–63), todėl jų unikalumą pirmiausia derėtų sieti su jų kilme. Taigi tikslinga pasitelkti platesnį kultūrinį – dainavimo tremties ir kalėjimo sąlygomis – kontekstą, kuris didele dalimi ir pagrindžia jų vertę.

Tremtis – skaudžiausių praradimų metas, lydima „tarpinės“ dvasios būsenos, – yra viena iš pavyzdinių liminalių situacijų. O dainavimas tremtyje juolab išgrynina toje liminalumo būsenoje atsidūrusiojo egzistenciją, sudėlioja prasminius akcentus, tad gali būti pagrįstai vadinamas ypatinga tremtinio laikysena. Pasak V. Turnerio, liminalumas, marginalumas ir žema padėtis visuomenėje yra sąlygos, dažnai lemiančios mitų, simbolių, ritualų, filosofinių sistemų ir meno kūrinių atsiradimą (Turner 2008: 128). Liminalumo koncepcija bent iš dalies gali paaiškinti tremtinių ir politinių kalinių kūrybiškumo proveržį.

Visuomenėse, kurios ritualizuoja socialinius ir kultūrinius perėjimus, liminalumas reiškiamas didele simbolių įvairove. Galima teigti, kad įvairūs perėjimai neretai ritualizuojami būtent dainomis (čia galėtume nurodyti dainavimą per vestuves, įvairias kitas apeigas). Tremtinių, politinių kalinių dainavimą vadintume rituališku patiriamo virsmo prasme dėl dainininkams ir klausytojams daromo poveikio¹⁹.

Tematiškai tremtinių, politinių kalinių dainos išsidėsto skalėje tarp grėžimosi atgal į tėvynę ir žvilgsnio į tėvynės ateitį²⁰. K. Aleksynas pastebi, kad „svarbiausia tremtinių dainų tema – grįžimas mintimis į gimtąjį kraštą“ (Aleksynas 2005: 43). Tad tai, kas buvo sugriauta ištrėmimo prakeiksmu, „rituališkai“ turėjo būti atkuriamą daina. Kaip pabrėžia antropologai, gyvenimo krizes įveikiančiame rituale randame analogiją (Turner 2008: 21).

Išgyvenant asmeninę krizę, dainavimas padėdavo išsaugoti tapatybę, o žmogiškas emocijas nukreipdavo į nustatytus išraiškos kanalus. V. Turneris išrutuliojo mintį, kad ritualai ir mitiniai simboliai atlieka jausmo ir troškimo pradėjų, kursytojų vaidmenį. C. Lévi-Straussas savo veikalė *Laukinis mąstymas* šiek tiek buvo atkreipęs į tai dėmesį, tačiau šios minties linijos neišplėtojo taip, kaip savo idėjos apie simbolius kaip pažinimo veiksnius (Lévi-Strauss 1997). Anot V. Turnerio, dar svarbiau už simbolių kognityvinę funkciją esą tai, kad rituale įdarbinami simboliai yra žadinančios priemonės, skirtos galingoms emocijoms, tokioms kaip neapykanta, baimė, meilė ir sielvartas, prikelti, nukreipti ir prisijaukinti. Simboliams yra suteiktas tikslingumas (Turner 2008: 42–43).

Išvesdami analogiją su dainavimo tremtyje „ritualu“, galėtume tarti, kad ne tik dainuojančiojo protas, bet visas asmuo yra egzistenciškai įtraukiamas į gyvenimo ir mirties problemų sprendimą, kuris ryškėja ir tremtinių, politinių kalinių dainose. Čia labiausiai minėtina simbolinė tremtinių, kalinių rūpesčio dėl nelaimingos tėvynės gerovės išraiška, papildyta ant jos laisvės aukuro sudėtų aukų atnašavimu, ir individo likimo susiejimas (konjunkcija) su kosminiais, tėvynės likimo ir gyvybės bei mirties procesų simboliais.

Skriaudos išgyvenimo intensyvumas (taip pat kasdienybėje pasitaikančių konfliktinių situacijų su „vyresnybe“ dažnumas, skaudumas) galėjo koreliuoti su dainavimo dažnumu, būtinumu. Prisimindama vieną spontaniškai išplieskusį tremtinių

19 Žinoma, tai labiau sietųsi su *psychologine* ritualo samprata, kuri ir menui priskiria ritualinių funkcijų. Apsivalymo, emocijų išlaisvinimo ir atgaivinimo per meną funkcija kai kurių tyrėjų laikoma apeigine. Straipsnyje „Tarp emocijos ir ritualo: baltų karo papročių pėdsakais“ Daiva Vaitkevičienė pastebi, kad „psichologinė ritualo samprata susiaurina ritualo prasmę ir neatsižvelgia į religinį jo funkcionavimo pagrindą, tačiau vienas dalykas čia nekelia abejonių: ritualas yra transformacija“ (Vaitkevičienė 2007: 158). Šiame straipsnyje autorė svarsto apie emocijų svarbą ritualo transformacijai įgyvendinti.

20 Tai atspindi net šių dainų klasifikavimas, kaip jas 1990 m. savo parengtoje rinktinėje *Išplėšė man laisvę brangiausia* suskirstė K. Aleksynas: I sk. „Išvežė mus toli toli“ (1–12 dainos); II sk. „Leiskit į tėvynę“ (13–32 dainos) – grįžimasis atgal; III sk. „Laisvės rytas jau arti“ (33–43 dainos) – žvilgsnis į ateitį.

pasidainavimą ir dainų daromą poveikį susirinkusiesiems, Nijolė Ambrazaitytė (vėliau tapusi operos soliste) rašė:

<...> supratau, kad kiekvienas savaip pergyvena ištrėmimą iš gimtų vietų, o dainos nors ir trumpam visus paguosdavo, padėdavo įveikti košmariškai varganą gyvenimą, pamiršti baisią nudangintų prie Šiaurės ledjūrio skriaudą (Ambrazaitytė 2005: 121).

V. Turnerio nuomone, tūleriopų liminalumo ir *communitas* variacijų ištyrimas galėtų padėti kultūros ir visuomenės studijoms. Tremtiniai, politiniai kaliniai Sovietų Sąjungoje buvo pašaliečiai struktūros atžvilgiu (angl. *structural outsiderhood*), atsitiktinai susiklosčiusių aplinkybių ir būtinybės sutelkti į metastruktūrinę *communitas*. Uždaras lietuvių bendruomenės tremties ir įkalinimo vietose galėtume laikyti „slenksčio žmonių“ sambūriais. Dairydamasis po skirtingas kultūras, V. Turneris įžvelgė, kad struktūriškai žemesnė individų padėtis gali būti laikoma morališkai bei rituališkai viršesne, o silpnųjų galia – sakralia. Šis autorius dažnai mini ritualinę „silpnojo galią“:

Liminalioms situacijoms ir vaidmenims beveik visur yra priskiriamos maginės-religinės savybės – čia įžiūrėtume tremtinių, kalinių pastangą įprasminti savo egzistenciją kaip aukojimąsi už tėvynės laisvę. Savo ji kankinystė tremtinių ir politinių kalinių dainose gana aiškiai suvokiama. Tuo pat metu liminalios situacijos ir vaidmenys dažnai laikomi pavojingu, net suteršiančiu dalyku asmenims, objektams, įvykiams ir santykiams, kurie nėra įtraukti į liminalios egzistencijos kontekstą. Ne tik sveturi tremtiniai, kaliniai patirdavo atstumimą, bet ir vėliau, grįžę į Lietuvą, būdavo nepriimami, vejami iš savo tėviškių, nepriregistruojami, valdžios stumdomi²¹.

V. Turnerio pastebėjimu, tam tikrose gyvenimo krizėse išgyvenamas „žmoniškumo jausmas“, pajaučiamas visuotinis socialinis ryšys, siejantis atskirus visuomenės narius (Turner 2008: 116). O juk tremtiniai jautė stiprų ryšį su kalėjimuose, lageriuose išblaškytais politiniais kaliniais, Lietuvoje likusiais partizanais, savo artimaisiais, taip pat tremties keliuose sutinkamais tėvynės sūnumis ir dukromis. Bendras likimas, bendras pavojus tremtinius konsolidavo, vienijo. Bendruomeniškai švenčiamos šventės, susibūrimai stiprino jų tapatybės atramas. Tremtinių, politinių kalinių atmintį įamžinančiuose rašiniuose randame išties daug liudijimų, kad religines, tautines šventes – neretai slapta – stengtasi švęsti kartu. Ir per šventes, ir kasdienybėje dainavimas – nors ir netvirtinant, kad tai buvęs visuotinis reiškinys, – buvo svarbi gyvybingumo ir dvasios laisvės išraiška.

.....
21 Štai vienas iš liudijimų: „Grįžau 1956 m. su vaikais: Kaziu, Veronika ir Jadvyga. Į tėviškę neįleido, niekas nepriėmė, neregistravo. Nesuradę, kur galėtų prisiglausti, vaikai grįžo atgal į Igarką. Man irgi liepė važiuoti ten, iš kur atvažiauvau. Taigi nors turėjau 12 hektarų ūkį, Tėvynėje likau elgetauti, nes savo noru grįžti į tremtį niekaip negalėjau“ (Veronika Autukevičienė, Ukmergės apskr., Gelvonų vls., Lesčiūnų k., IgTr: 123).

ŠALTINIAI

- AIVD III – *Aš išdainavau visas daineles: Pasakojimai apie liaudies dainininkus*, t. III, sudarė ir parengė Danutė Krištopaitė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997.
- BLsK – Klajūnas [Algirdas Statkevičius]. *Balsas iš laisvės kapo*, Chicago: Akademinės skautijos leidykla, 1984.
- DŽJ – *Dainos žuvusiai jaunystei: Joniškio rajono ir apylinkių miško brolių dainos*, Joniškio kultūros ir istorijos muziejus, sudarė Karolis Bačionis, Vilnius: Poli, 1997.
- GGU – *Gili gili upelė: Agotės Žuraulienės atliktų tautosakos kūrinių rinktinė*, parengė Edita Korzonaitė (tekstus) ir Živilė Ramoškaitė (melodijas), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.
- IgTr – *Igarkos tremtiniai*, medžiagą surinko ir parengė Aldona Matulkaitė, Vilnius: Atkula, 1998.
- IMLB – *Išplėšė man laisvę brangiausia: tremtinių dainos*, parengė Kostas Aleksynas, melodijas parengė Laima Proškutė, Vilnius: „Žinijos“ d-ja, 1990.
- Iz – Izaijo knyga, in: *Šventasis Raštas: Senasis ir Naujasis Testamentas*, [Senąjį Testamentą vertė iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų, pratarinę, įvadus ir ST sąvokų žodyną bei paaiškinimus parašė Antanas Rubšys, Naująjį Testamentą vertė iš graikų kalbos, įvadus ir NT sąvokų žodyną parašė Česlovas Kavaliauskas], Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998, prieiga internete: www.biblija.lt.
- K – Karinių-istorinių dainų skyrius Lietuvių liaudies dainų kataloge, esančiame Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.
- LGGRTC K – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyvas, K fondas.
- LLD XIX – *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XIX: *Karinės-istorinės dainos*, kn. 5, parengė Kostas Aleksynas, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.
- LLD XXI – *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XXI: *Karinės-istorinės dainos*, kn. 6, parengė Kostas Aleksynas, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
- LsKD – *Laisvės kovų dainos*, redaktorius Jonas Aistis, New York: Lietuvos Nepriklausomybės fondas, 1962.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- MDJ – *Mūsų dėdė Juozas: Juozo Averkos tautosakos ir atsiminimų rinktinė, atsiminimai apie Juozą Averką*, sudarė, tekstus parengė Laima Kurgonaitė-Purlienė, dainas ir melodijas užrašė Zofija Puteikienė, Vilnius: Vilniaus etninės veiklos centras, 2010.
- Siet – *Sietynas: Jaunųjų kultūros mėnraštis*, t. 4, 1989.
- SIS – *Sutartinės: daugiabalsės lietuvių liaudies dainos*, t. 1–3, sudarė ir paruošė Zenonas Slaviūnas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958–1959.

LITERATŪRA

- Aleksynas Kostas 2005. „Antrojo pasaulinio karo ir pokario dainos“, in: *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XIX: *Karinės-istorinės dainos*, kn. 5, parengė Kostas Aleksynas, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 7–50.
- Ambrazaitytė Nijolė 2005. *Virš mūsų poliarinė pašvaistė: atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Averka Juozas 1985. „Kaip dainavo Marcinkonys“, in: *Aš išdainavau visas daineles: Pasakojimai apie liaudies talentus – dainininkus ir muzikantus*, t. I, sudarė ir parengė Danutė Krištopaitė, Vilnius: Vaga, p. 315–321.
- Bleizgienė Ona 1997. „...Cik pagimdius motulė dalios nedavė...“, in: *Aš išdainavau visas daineles: Pasakojimai apie liaudies dainininkus*, t. III, sudarė ir parengė Danutė Krištopaitė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla [toliau – AIVD III], p. 205–209.
- Buber Martin 1961. *Between man and man*, translated by Ronald G. Smith, Edinburgh: Clark.

- Garmutė Antanina 1989. „Ešelonai“, in: *Amžino įšalo žemėje*, sudarė Aldona Žemaitytė, Vilnius: Vytury.
- Grinkevičiūtė Dalia 2000. „Lietuviai prie Laptevų jūros“, in: *Lietuviai Arktyje = Lithuanians in Arctic = Лтмосыи в Арктике / Бродия „Лаптевиčiai“*, sudarė Jonas Markauskas ir Jonas Rytis Puodžius, Kaunas: Naujasis lankas.
- Juozulynienė Elė 1997. „Stiprybės versmės (Atsiminimai)“, parengė Birutė Stacevičienė, in: *AIVD III*, p. 220–224.
- Kačerauskienė Aldona 1997. „Rezistencijos ir tremties dainos, jų kūrėjai ir pateikėjai“, in: *AIVD III*, p. 282–318.
- Kazlauskienė Bronė 1997. „Išstremta daina“, in: *AIVD III*, p. 152–159.
- Krištopaitė Danutė 1997. „Pratarinė“, in: *AIVD III*, p. 6–16.
- Laurušaitė Laura 2012. „Liminalumas kaip baltiškiosios tapatybės stiprėjimo veiksnys: lietuvių ir latvių egzodo romanų tyrimas“, *Kultūrų ir kalbų sankirtų archyvai*, t. 4, p. 225–238, prieiga internete: http://www.esparama.lt/es_parama_pletra/failai/ESFproduktai/2012_Naujausi_kalbu_ir_kulturu_tyrimai_maketas.pdf, [žiūrėta 2021-03-01].
- Lévi-Strauss Claude 1997. *Laukinis mąstymas*, iš prancūzų kalbos vertė Marius Daškus, Vilnius: Baltos lankos.
- Mažeikis Gintautas 2013. *Įsikitinimai: sąmoningumo metamorfozės*, Vilnius: Kitos knygos.
- Ramoškaitė Živilė 2005. „Antrojo pasaulinio karo ir pokario dainų melodijos“, in: *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XIX: *Karinės-istorinės dainos*, kn. 5, parengė Kostas Aleksynas, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 51–63.
- Rėklaitė Akvilė 2014. „Lyrinio subjekto tapatybės problema Marcelijaus Martinaičio eilėraščių rinktinėje „K. B. Įtariamasis“, *Colloquia*, t. 32, p. 76–96, prieiga internete: [http://www.llti.lt/failai/Colloquia32_spaudai_76-96\(1\).pdf](http://www.llti.lt/failai/Colloquia32_spaudai_76-96(1).pdf), [žiūrėta 2021-03-15].
- Saltūnienė Benedikta 1997. „Apie prabėgusius metus“, parengė Jurgis Dovydaitis, in: *AIVD III*, p. 225–246.
- Stašaitis Jonas 1997. „Tremtyje prie Baikalo“, in: *AIVD III*, p. 254–275.
- Šmitienė Giedrė 2009. „Subjektyvumo klausimas tiriant folklorą“, *Tautosakos darbai*, t. XXXVII, p. 83–100.
- Turneris Victoras 2001. „Struktūra ir antistruktūra“, versta iš: Turner V. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1969, 1979, p. 94–95, 106–113, 125–130, iš anglų kalbos vertė Dainius Razauskas, *Liaudies kultūra*, Nr. 6, p. 62–67, prieiga internete: <http://www.lnkc.lt/go.php/lit/2001/707>, [žiūrėta 2021-03-04].
- Turner Victor 1967. *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, New York: Cornell University Press.
- Turner Victor 2008. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (second printing), with a Foreword by Roger D. Abrahams, New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.): Aldine Transaction, A Division of Transaction Publishers (first printing: 1969, Ithaca NY: Cornell University Press).
- Urbanienė Aldona 1997. „Kai dainą dėjo ant širdies žaizdų“, in: *AIVD III*, p. 188–197.
- Vaitkevičienė Daiva 2007. „Tarp emocijos ir ritualo: baltų karo papročių pėdsakai“, *Tautosakos darbai*, t. XXXIII, p. 158–184.
- Vyliūtė Jūratė, Kirdienė Gaila 2013. *Lietuviai ir muzika Sibire*, Vilnius: Lietuvos kompozitorių sąjunga.

Singing of Deportees and Political Prisoners: Aspect of Liminality

MODESTA LIUGAITĖ-ČERNIAUSKIENĖ

Summary

Keywords: singing of deportees and political prisoners, songs of World War II and postwar period, Victor Turner, liminality, *communitas*.

The number of socially charged songs appearing during the period of prewar and postwar deportations, and political imprisonments seems truly amazing. Singing and song composition in exile or imprisonment is difficult to conceive, since the harsh reality seems incompatible with singing. This article aims at elucidating the peculiar ritual character of singing in the exile while employing the concept of liminality introduced and elaborated by anthropologists (Victor Turner and Arnold van Gennep before him). This concept could at least partly explain this rise in creativity among the deportees and political prisoners. Although there are numerous testimonies of the exile conditions suppressing the incentives to sing, opposite situations seem also having been frequent enough: singing helped people to settle somehow in the foreign and harsh environment.

In the second chapter, the concept of liminality and *communitas* by Victor Turner is introduced in more detail. Similarly, the author maintains that songs were meant to “ritually” recreate those things that had been destroyed under the curse of deportation.

The third chapter presents a discussion of the songs by the deportees and political prisoners. These songs are characterized by clear notion of the singers’ martyrdom. Motives of victimization, self-sacrifice and offering of sufferings are directly related to this notion. These sacrifices are deemed meaningful – they are believed to serve the cause of the national freedom; belief in the soul’s immortality and superiority is also strong. Motive of promising oneself or promising one’s heart to Lithuania is voiced. Sometimes striving for freedom is depicted as looking forward to the fulfilment of love. Impressive metaphors of deportation, such as travel, wandering, or hiding in the deep well could be pointed out. Often enough the deportee or political prisoner reflects upon his / her non-existence. Along with such motives, various testimonies regarding the particular value ascribed to these songs and the special effect they allegedly had on the listeners, etc. are also quoted in the article.

The author of the article aspires to analyze the legacy of deportation, on the one part, as a text, and on the other part, as a rise in creativity resulting from communal and individual attitude. Therefore, material of this interdisciplinary study includes both the songs of deportees and political prisoners and the testimonies by the singers reflecting upon their own perception and understanding of their singing. On the one hand, these songs considerably differ from the traditional folksong poetic; on the other hand, their melodies are close to the new style of folksongs, thus their uniqueness should be primarily attributed to their origins. Therefore, it seems expedient to use a broader context of singing under the harsh conditions of exile or imprisonment, which considerably substantiates the value of these songs.

Deportation is fraught with most painful losses shrouded with “in-between” existence – thus, a model liminal situation. Moreover, singing in exile helps to purify the very existence of the person finding himself or herself in this state of liminality, and thus can be reasonably considered a special attitude of the deportee. The individual as a whole is existentially incorporated into the symbolically adorned ritual process of solving the problems of life and death, which stands out in the songs of deportees and political prisoners. The community celebrations and gatherings helped to enhance the identity of the deportees finding themselves in the state of liminality. While singing, although generally a rare thing in the course of both celebrations and everyday routine, provided an important expression of vitality and spiritual freedom.

Straipsnis parašytas įgyvendinant mokslo projektą „Istorinė folklorinės kultūros recepcija: dainų tyrimai ir šaltinių rengimas“, kurį pagal Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 m. programą remia Lietuvos mokslo taryba (2018–2021, sutarties Nr. SLIP1837).